

- раїни [Електронний ресурс] / Я. Романовський, О. Хлопецький // СХІД. — № 7 (91). — Режим доступу: http://experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=36082.
9. Липко В. К истории военных судов [Електронний ресурс] / В. Липко, Н. Петухов, А. Толкаченко. — Режим доступу: <http://spbgvs.ru/historyinfo/>
10. Музиченко П. Суд і судочинство на українських землях XIV–XVI ст. / Долматова П., Ковальова С., Музиченко П. та ін. — О., 2000.

Анотація

Філінюк І. Г. Військове судочинство доби Великого князівства Литовського. — Стаття.

У статті розглядається процес становлення військового судочинства та органів військової юстиції у Великому князівстві Литовському. Характеризуються форми військового права за Статутами Великого князівства Литовського, наведені приклади найбільш поширених військових злочинів.

Ключові слова: земельна оборона, Велике князівство Литовське, Статути Великого князівства Литовського, військово-судочинство, гетьман.

Summary

Filinyuk I. G. The Military legal proceeding of time of Grand Duchy of Lithuania. — Article.

In the article, becoming military legal proceeding and organs of military justice is examined in Grand Duchy of Lithuania. The articles of war are characterized after Statutes of Grand Duchy of Lithuania, the examples of the most widespread soldiery crimes are resulted.

Keywords: land defensive, Grand Duchy of Lithuania, Statutes of Grand Duchy of Lithuania, military legal proceeding, hetman.

УДК 340.15(474.5):347.918

В. П. Самохвалов, Н. А. Вангородська

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ТРЕТЕЙСЬКОГО СУДУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Історично на всіх етапах зародження і розвитку українського суспільства поряд із державними судами існують альтернативні способи вирішення спорів, які мають на меті не визначення винного, а вирішення конфліктів з позиції інтересів сторін. Цей спосіб ґрунтується на з'ясуванні і врахуванні взаємних інтересів сторін і спрямований на досягнення взаємної згоди, внаслідок чого фактично даний процес є відновним правосуддям.

Саме тому в умовах реформування основних сфер соціального життя, окремих соціальних інститутів чільне місце належить функціонуванню інституту третейського суддівства — недержавному незалежному органу цивільної юрисдикції. На наш погляд, перспективність третейського судочинства в Україні не викликає сумніву з огляду на його переваги. Зокрема, швидкість та конфіденційність третейського провадження, можливість для сторін самостійно обрати та погодити кандидатуру третейського судді, високий фаховий рівень та авторитет третейських суддів.

Детальний аналіз сучасного розуміння третейського суду та дослідження різноманітних джерел дає нам підстави припустити, що третейський суд —

інститут надто давній. Він зародився і розвивався до виникнення держави, а також знаменував зародження, а вірніше становлення права. Сучасне поняття третейського суду відрізняється від розуміння цього явища, що існувало до XIX ст.

Оскільки така інституція, як третейський суд, в сучасному розумінні слова з'явилася в часи відокремлення судової влади від адміністрації, то посередники до цього часу поєднували функцію судочинства зі здійсненням управління суспільством, виконуючи роль публічних органів, а також були творцями нових норм, які не існували ні в звичаях, ні в актах державної влади.

На території України найбільш розповсюдженою була форма договірною вирішення спорів при посередництві третьої особи «розсудить їх третій, кого вони оберуть» [21], «заряжали себе третьяго» [2], «и быти делу дому, как третьи приговорят», «братчина судит как судьи» [20, 300]. При цьому розвиток третейського суду має тривалу історію, він не раз переживав корінні зміни, тому вивчення історичних джерел права України має додати третейському суду ґрунтовності, послідовності і розуміння.

М. Ланге, вивчаючи право та судочинство ВКЛ, у роботах про давнє цивільне судочинство [10–12] говорить про «выборныхъ судьяхъ», «излюбленныхъ людяхъ» та про виборні засади взагалі, зазначаючи, що «выборное начало въ означенное время сильно поколебалось»; що «охранители судебной правды, выборные лучшие люди» зовсім зникають, до того ж навіть поза законом, тобто не відмінені ним, а просто сходять зі сцени під впливом приказних державних органів, які поступово усували виборних людей, незважаючи на постійні чолобитні общин, що їх обирали. І боротьба між виборними судьями та приказними людьми була не рівною, але вони сходять зі сцени не назавжди, а знову і знову з'являються на ній.

Особливо цікавими можна назвати роботи проф. Ф. І. Леонтовича [13–15; 17], в яких він порівнював Руську Правду з Литовськими Статутами та досліджував Акти Литовської Метрики, договори, привілеї та інші джерела права ВКЛ. На основі цих джерел автор дослідив звичаєве право, його походження, першоджерела, розкрив дію правових звичаїв, їх зміст, детально охарактеризував осіб, які були «вещателями» права й охороняли його, передаючи з покоління в покоління [16]. Крім цього, Ф. І. Леонтович дослідив обласні, копні, городські, земські і підкоморські суди ВКЛ, порівнюючи їх з судами доби Руської Правди, та простежив роль «добрих людей» у названих судах, які вирішували спори і були хранителями звичаїв.

Сучасні науковці, зокрема С. М. Ковальова в дисертації «Еволюція судової системи і судочинства на українських землях ВКЛ» [9], Н. І. Долматова, М. В. Крумаленко, П. П. Музиченко в монографії «Суд і судочинство на українських землях у XIV–XVI ст.» [22] намагалися комплексно дослідити і проаналізувати центральні, місцеві і спеціальні суди, які діяли у ВКЛ взагалі і в українських землях зокрема в XIV–XVI ст., еволюцію судового процесу. Ними зроблена спроба розкрити внутрішню організаційну структуру, компетенцію і форми діяльності усіх видів судів, що функціонували в даний період.

Академік М. П. Василенко у збірці матеріалів до історії українського права [6; 7] висловив думку, що до початку третього десятиріччя XVIII ст. не знайшов жодної спроби з боку уряду звернути увагу на стан судового устрою та процесу в Україні. Питання про це виникло тільки з переминою політики російського уряду, що мав на меті рішучо обмежити автономний устрій України. Окремий, самобутній, незалежний від російських інституцій, суд був одним з головних проявів цієї самої автономії. На його думку, суд в Лівобережній Україні до першої половини XVIII ст. мав дуже багато хиб. Організація його була далеко не сталою, компетенція не досить розвинена і виразна, інстанції неясні, процедура не виробила певних форм. Все це викликало зловживання суддів і невдоволення тих осіб, що мали потребу звертатися до суду. Ненормальний стан судової системи в Україні, на думку вченого, неминуче викликав потребу ґрунтовної реформи судів, або хоча б усунення тих хиб, про які всі добре знали і від яких страждали. Але український уряд з різних причин не взяв на себе ініціативу в цій справі. Її на себе взяв російський уряд, який розпочав свою агресивну політику супроти України і її автономного уряду. Але разом із тим, досліджуючи судову систему України, М. П. Василенко зазначає, що до кодифікації 1529 р. судові справи зазвичай розв'язувалися на підставі того звичаєвого права, що діяло в кожній землі. І навіть Господар, виїхавши з суддями на спірну землю, не брався розв'язувати справу, не вивчивши норми звичаєвого права, які діяли на цій землі та землях, які знаходилися поруч, а також при вирішенні завжди були присутні обрані добрі «зем'яне», котрі і були посередниками.

Не можна залишити поза нашою увагою і звичаєве право. Стародавній звичай треба було перевіряти — чи справді він існує. Тому суд ухвалював вирок тільки якщо «достаточно ся доведавшы старины, какъ то здавна бывало». А доводили цю старину «сведоцтвом — лепшимъ, добрымъ, слушнымъ людей добрыхъ — светковъ», які могли оповісти про те, що така старина була ще за їх часів і утворилася до них «з вековъ», «з предковъ». Враховуючи, що юридичні відносини потребують сталих способів їх збереження, ніж людська пам'ять, а тому виникає потреба фіксувати норми в іншій більш твердій формі — у писаній. Така реальна потреба знаходила своє виявлення передусім у різних актах, які видавала державна влада.

Звичайно, інколи траплялося, що законодавець, вводячи яку-небудь «новину», посилався на звичай, наполегливо стверджуючи у своє виправданні, що він «старини» не порушує, «новини» не вводить, наголошуючи на тому, що все як було, так і залишиться. Первісна слабкість і хиткість авторитету законодавчої влади цілком пояснювали та виправдовували подібні неточні посилання на вищий авторитет народного звичаю. Тому з впевненістю можна говорити про безпомилковість вищенаведених посилань пам'яток на старий звичай. Ці посилання занадто постійні, занадто визначені і занадто загальнопоширені, тому для вагомого скептицизму не залишається місця. До того ж цей звичай відповідає дійсності і підтверджується найстарішими відомими пам'ятками законодавства та судової практики.

Визначальне місце у джерельній базі історії права України займають писемні джерела, що становлять основу переважної більшості історико-правових праць, в яких відображено окремі аспекти організації та діяльності третейських судів в Україні. Найчисленнішими за кількістю, найрізноманітнішими за формою і найціннішими для вивчення третейського судочинства на Україні є законодавчі акти, тому що саме вони становлять основу всіх правових норм, які, в свою чергу, визначають характер взаємовідносин у всіх сферах життя суспільства.

Літописи, стародавні привілеї, грамоти великих князів Стародавньої Русі і грамоти великих князів литовських та пам'ятки законодавства царів московських згадують про участь у суді представників населення, «добрых людей», як про звичай настільки стародавній, що навіть для попередніх століть вже існує у вигляді цілком сформованого та опанованого давністю установа. Це не просто звичай, це саме давній звичай Стародавньої Русі, це не абияке нововведення законодавства чи новація звичаєвого права, яку приходиться ще пояснювати та виправдовувати. Це — давня старовина, як для покоління XVI ст., для сучасників Стоглава, Судебників і Литовського Статуту, так і для пам'яток XV століття й навіть для деяких наших літописів більш ранньої доби.

Дослідник М. Загоскін, вивчаючи звичаєве право слов'ян, пояснює існування давньоруського інституту судних мужів прагненням зберегти старі звичаєві права, гарантувати силу їх від свавілля державних суддів [8, 21]. Слід звернути увагу, зі свого боку, що право земщини і навіть зобов'язання бути на суді узаконюються деякими грамотами, які наказують: «сажати вь суду по два человека; а кто кого посадить, тотъ с темъ и ведается» [2]. Це право і цей обов'язок узаконюються Першим Судом [23, 263, 328] в словах «безъ дворскаго, безъ старость и лучшихъ людей, целовальниковъ суда наместникамъ и волостелямъ не судити». Монастирі і духовна влада діють, як і світська влада, не випадково, встановлюючи своїм «сельскимъ прикащикамъ творить судъ надъ крестьянами, вь присутствіи священника и выборныхъ от крестьянъ 5 или 6 человекъ» [1]. Протягом XV, XVI і частково XVII ст. в законах та різних юридичних актах збереглися такі ж численні вказівки і постанови.

Одночасно з цими постановами пам'яток законодавства кінця XV–XVI ст. збереглися судові акти, в яких говориться «о мужахъ», що присутні при судовому розгляді самих різноманітних справ. Доба ВКЛ була періодом посиленої законодавчої діяльності, що призвело до великої кількості грамот. Закон тепер закріплює в письмовій формі нововведення, що спричиняються вимогами життя, та старі звичаї і старі закони, які не збереглися до нашого часу в первісному вигляді. До того ж саме в цей час набуває розвитку посилене застосування писемності в суді, а тому і судових актів цієї доби збереглося чимало порівняно з попереднім періодом. Свідчення джерел про участь народних представників у суді в XVI ст. в жодному разі не доводить, що саме в цей час інститут посередників отримав якесь особливе в порівнянні з попереднім часом поширення і якусь надзвичайну силу.

Що стосується уставних земських грамот Литовської держави, найстаріша з них (можна говорити тільки про ті редакції, що дійшли до нашого часу.

Первинні грамоти в більшості випадків втрачені і час їх видачі не може бути встановлений з точністю), дана Бельському повіту в 1501 р. і підтверджена в 1563 р., говорить про виконання судового вироку при участі представників судової влади і «двухъ земляниновъ». Волинська грамота 1501 р. (підтверджена в 1509 р.) приписує: «А князя и пана и землянина старосте и наместникомъ нашимъ одному ихъ не судити, маеть при себе посадити князей и пановъ и землянь тоже маеть его зъ ними судити»; на ярмарках «людей ихъ (то б то людей місцевих або заїжджих шляхтичів) одинъ наместник не маеть судити, маеть тотъ, чій человекъ, судью себе зъ своее руки посадити, которого землянина обравши». За Київською грамотою 1507 р. (підтверджена в 1529 р.) воєвода судить «седши съ князи и съ бояры кievскими». Нарешті в Полоцьку в уставній Грамоті 1551 р. (підтверджена в 1547, 1580, 1593 та 1634 рр.) записано «воеводе полоцькому мещанъ одному не судити, судити ему съ бояры и мещаны», а також «виновнаго казнити съ Полочины по испросу» [24].

Внаслідок цього народилася навіть думка про колегіальний устрій давніх обласних судів Русі [18]. Але найцікавішою є думка щодо відношення судних мужів до суду і розправи і, як висловив М. Моршкін, «право живетъ въ народныхъ обычаяхъ, и вешатели его люди добрые, люди лучше, избираемые по половине съ обеихъ тяжущихся сторонъ. Они-то наполняютъ формы суда матеріальнымъ содержаниемъ» [19]. На підтвердження його думки можна зазначити: по-перше, особливість правових грамот, при деяких відмінностях яких є відносна однотипність у рішеннях, яка вказує на звичай, який не міг бути відомим місцевим урядникам, які часто залишалися не більше року на своїх місцях. По-друге, порівнюючи з Новгородом, стає видно, що там суд належав князівським суддям тільки як право, а в дійсності проводився обраними сторонами посередниками. По-третє, нарешті самим викладом правових грамот. Наприклад, є такі, в яких спочатку говориться про суд намісника, або тіуна, потім згадуються судді, а приговор проголошується одним тіуном чи намісником. Намісник повинен був або судити цілком свавільно, або звертатися до таких осіб, які знають місцеві звичаї. Незнання намісниками місцевих законів було дуже несприятливим для областей. Тому цей факт пояснює, чому в правових грамотах суд досить часто представляється колегіальним, і, як правило, після слів: «сей судъ судиль такой-то наместникъ или тиунъ» безпосередньо ідуть слова: «ставъ передъ судьями» або «судьи досмотрели» [3], вислови, які вочевидь стосуються судних мужів. Така колегіальність суду, на нашу думку, взагалі в душі давньої Русі.

Зустрічаються і такі акти, в яких судні мужі не вказуються ні при зазначенні складу суду, ні при описі окремих його процесуальних дій, ні при проголошенні рішення; їх присутність виявляється під час яких-небудь випадкових інцидентів процесу. Про присутність при розгляді справи «приятелей исца» дізнаємося випадково, після бійки, що виникла між двома шляхтичами, і як наслідок виникла потреба у складанні особливого протоколу, в якому згадується про цих приятелів. В іншому випадку тільки наприкінці акта зазначені притомні люди: «bedase my przytomnymi», а далі ідуть підписи. Про присутність сторони при возному згадується також наприкінці акта [4].

Усі ці уривчасті і надто розкидані постанови були узагальнені протягом XVI ст. в окремих статтях Литовського статуту. Взагалі, XVI ст. відрізняється жвавою діяльністю законодавців, що прагнули зібрати і кодифікувати по можливості все діюче право. В цей час створюється відомий Литовський Статут, який послідовно витримує три редакції, що вдосконалюються і доповнюються (1529, 1566, 1588 рр.).

Таким чином, при дослідженні давніх судових актів можна зробити висновок: по-перше, для виклику судних мужів та при посиланні на них зовсім не вимагалося, щоб вони були саме названі в актах тієї справи, на якій вони були присутні; по-друге, вони також могли бути названі не поіменно, а загалом («при томъ было досыть людей добрыхъ» [5]); також могли бути взагалі не названі; по-третє, крім того, могло не існувати навіть і самих актів тому, що складання їх залежало від прохання про це зацікавлених осіб та від сплати відповідних податків.

До переродження старої форми народної участі в суді, яке розпочалося в XVI ст., приводило багато причин. Головним чином — поступове витіснення звичаю писаним законом (Литовський Статут 1529 р. вже в першому артикулі свого розділу про суди говорить про те, що всі урядники «не маюг подданных наших иначе судити и правовати лечт тыми писаными правы, которыя есмо всемъ подданымъ нашимъ великого Князства дали». При відсутності закону можна керуватися старим звичаєм; але зрештою законодавець бажає, щоб потім «тые члонки» були надані йому для затвердження і потім були «приписаны к тым правамъ») та введення офіційної писемності в процес здійснення судочинства, а особливо мали великий вплив, й найбільш загальні зміни всього народного та державного життя. Можна помітити виникнення своєрідних проміжних форм такої участі, які свідчать про визнаний брак давнього, потрібно навіть підкреслити, національного інституту та про необхідність надати йому міцну, офіційну, державну оболонку та забарвлення. Всі ці обставини проявили свою дію в повному обсязі пізніше, в XVII ст., коли сам інститут добрих людей чи судних мужів приходить до повного переродження.

Отже, актові й діловодні джерела усіх різновидів займають ключове місце у джерельній базі дослідження питань третейського суду взагалі та його форм в Україні, містять винятково багату й унікальну інформацію і є цілком доступними.

Література

1. Акты исторические, собранные и издаваемые Археографической Комиссией. Т. I. 1334–1598. — С.Пб.: Тип. Экспедиц. загот. гос. бумаг, 1841. — 592 с.
2. Акты собранные в библиотеках и архивах Археографической Экспедицией. Т. I. 1294–1598. — С.Пб.: Тип. 2-го отд. Канцелярии, 1836. — 530 с.
3. Акты Юридические, или собрание форм старинного делопроизводства, издаваемые Археографической комиссией. Т. VII. — С.Пб, 1838. — 465 с.
4. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. — Вильно, 1895–1912. — Т. XVIII. 1889. — 324 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1859–1914.

6. Василенко М. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. Ч. 1. — К.: Друк. УАН, 1927, — 115 с.
7. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права. Т. I. — К.: Всеукр. Акад. Наук, 1929. — 336 с.
8. Загоскин Н. П. Методъ и средство сравнительнаго изученія древнейшаго обычнаго права славянъ вообще и русскихъ въ особенности. — Казань, 1877. — 52 с.
9. Ковальова С. Г. Еволюція Судової системи і судочинства на Українських землях ВКЛ: Автореферат. — О., 2004.
10. Ланге Н. Древнерусское уголовное судопроизводство (XII–XIII в.). — С.Пб., 1884. — 248 с.
11. Ланге Н. Древніе русскіе смесные или вобчіе суды. — М., 1882. — 234 с.
12. Ланге Н. Исследование объ уголовномъ правѣ Русской Правды: Сочиненіе. — С.Пб., б.г. — 303 с.
13. Леонтович Ф. И. Очерки истории русско-литовского права. — С.Пб., 1894.
14. Леонтович Ф. И. Акты Литовской Метрики. — Варшава, 1896. — Т. I.
15. Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут // Киевские университетские известия. — 1865. — № 2–4.
16. Леонтович Ф. И. Старый земскій обычай. — О., 1889. — 161 с.
17. Леонтович Ф. И. Источники Русско-Литовскаго права. Общій обзоръ источниковъ. Договоры. Земскіе и областные привилеи. — Варшава, 1894. — 71 с.
18. Михайлов Г. Исторія образования и развитія рускаго гражданскаго судопроизводства до Уложения 1649 года. — С.Пб., 1848. — 58 с.
19. Моршкин М. Речь объ Уложеніи. — М., 1839. — 16 с.
20. Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV в. / Сост. А. А. Зимин. — М.: Госюризд, 1953. — 443 с.
21. Собрание Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ. Т. I–IV / Изд. графа Н. Румянцева. — 1813–1828. — Т. I. — 1813.
22. Суд і судочинство на українських землях у XIV–XVI ст.: Монографія / За ред. П. П. Музиченка. — О., 2000. — 180 с.
23. Юшков В. Русский народъ и государство. История русскаго общественнаго права до XVIII в.: Сочиненіе. — М., 1858.
24. Ясинскій М. Н. Уставные Земские грамоты Литовско-Русского государства. — К. 1889. — 207 с.

Анотація

Самохвалов В. П., Вангородська Н. А. Проблеми дослідження інституту третейського суду Великого князівства Литовського. — Стаття.

Стаття присвячена третейським судам. Розглядається історія становлення та розвитку третейського судочинства у Великому князівстві Литовському. Визначається місце третейських судів у судовій системі литовсько-руської держави.

Ключові слова: третейський суд, судні мужі, уставні земські грамоти, судові акти.

Summary

Samohvalov V. P., Vangorodska N. A. Problems of research of institute of court of arbitration of Grand Duchy of Lithuania. — Article.

The article is devoted to the courts of arbitration. History of becoming and development of the arbitration court procedure is examined in Grand Duchy of Lithuania. The position of courts of arbitration is determined in the judicial system of the Lithuania-Russian state.

Keywords: court of arbitration, judicial men, regulation lands charters, judicial acts.